

Paradygmat kryminologii pozytywistycznej jako rekonstrukcja jednego paradygmatu wybranej dyscypliny prawnej

Wstęp

Przestępczość w dzisiejszej rzeczywistości stanowi poważny ogólnospołeczny problem społeczny.

Nauką społeczną zajmującą się badaniem i gromadzeniem całościowej wiedzy na temat przestępstwa jako pewnej szczególnej formy zachowania dewiacyjnego i zjawiska społecznego, a także sprawcy przestępstwa, ofiary przestępstwa, jak również instytucji kontroli społecznej i mechanizmów kontrolnych, jakie tworzą społeczeństwa w celu zapobiegania i zwalczania przestępczości, jest kryminologia.

Kluczowym zadaniem tej nauki zajmującej się zarówno problematyką związaną z przestępczością jako pewną kategorią społeczną, jak też przestępczością pojmowaną jako zjawisko społeczne, jest wypracowanie skutecznej metody dającej odpowiedź na pytanie dotyczące społecznej istoty przestępstwa, czyli zachowania naruszającego normy prawa karnego.

Kryminologia ma charakter interdyscyplinarny, nie ma własnej metodologii badawczej, wykorzystuje osiągnięcia innych nauk, takich jak: antropologia, biologia, socjologia, statystyka, ekonomia, historia, kryminologia sięga również w swych badaniach do dorobku psychologii i psychiatrii. Zarówno psychologia, jak i kryminalistyka przejawiają zainteresowanie problematyką osobowości, a psychiatria, w szczególności jej wąski dział – psychiatria sądowa, odgrywa szczególnie ważną rolę w rozwoju kryminologii.

Słowo kryminologia wywodzi się od łacińskiego *crimen* – przestępstwo i greckiego *logos* – nauka. Jej zręby tworzyło wielu teoretyków oraz praktyków. Około 1879 r. po raz pierwszy użyto pojęcia kryminologia, twórcami tej dziedziny prawa byli: Cesare Lombroso, Adolphe Quetelet, Michel-Andre Guerry, Raffaele Garofalo, Paul Topinard¹.

Przeglądając rozważania we współczesnej literaturze kryminologicznej dotyczące rozwoju podstawowych nurtów tej dyscypliny, widać, że odnoszą się one bardzo często do pojęcia paradygmatu. Pojęcie to wprowadzone do nauki przez Thomasa Kuhna opisuje fenomen określany mianem rewolucji naukowej. W myśl tej koncepcji rozwój nauki, w szczególności zaś nauk przyrodniczych, nie ma charakteru ewolucyjnego, lecz rewolucyjny, następuje w drodze zastępowania jednych paradygmatów drugimi, tak jak przewrót kopernikański doprowadził do obalenia

astronomii Ptolemeusza. W świetle powyższego przyjąć też można, iż paradygmat to ogólne wzorce pracy badawczej oparte na wyraźnych założeniach pojęciowych, metodologicznych i metafizycznych. Według takich kryteriów można wyróżnić trzy nurty, które różnicują myśl naukową w kryminologii. W ujęciu chronologicznym jest to paradygmat kryminologii klasycznej, pozytywistycznej, który to będzie przedmiotem poniższych rozważań, następnie jest paradygmat kryminologii antynaturalistycznej i neoklasycznej².

Powstanie nurtu pozytywistycznego w kryminologii należy łączyć z pojawieniem się w drugiej połowie XIX wieku szkoły pozytywnej prawa karnego, reprezentowanej przede wszystkim przez wspomnianych wcześniej: Cesare Lombroso, Raffaele Garofalo i Enrico Ferriego³, przy czym należy podkreślić, iż szczególną rolę w ukształtowaniu pozytywistycznego sposobu myślenia o przestępczości przypisuje się dziełu Lombroso „Człowiek–zbrodniarz” (1876), przedstawiającemu słynną koncepcję urodzonego przestępcy⁴.

Przedstawiciele paradygmatu kryminologii pozytywistycznej zakładali, że niektóre zachowania uważane są za dewiacyjne (przestępcze) tylko ze względu na swe obiektywne cechy odróżniające je od innych zachowań. To samo odnosiło się do przestępców, uważano, że osoby popełniające przestępstwa różnią się w szczególności i widoczny sposób od innych osób określanych jako niedewiantów. Fakt naruszenia normy odróżniał dewiantów od konformistów. Powstała w ten sposób wizja społeczeństwa składającego się z dwóch kultur – z jednej strony z kultury dominującej będącą równocześnie kulturą zdrową oraz z drugiej strony z rozmaitych podkultur dewiacyjnych traktowanych jako przejaw patologii. Mówiono o budowaniu zbiorowości homogenicznej.

Mając na uwadze rozważania na tematy teoretyczne dotyczące paradygmatu pozytywistycznego, wprowadzono pojęcie postawy korekcyjnej. Postulat ten przymuszał dewianta do powrotu na łono społeczeństwa za pomocą wszelkich możliwych sposobów. Inaczej rzecz ujmując, chodziło o uczynienie dewianta na powrót normalnym (zdrowym). Przedmiotem wszelkich badań był przestępca oraz jego zachowanie⁵.

Do najważniejszych założeń kryminologii pozytywistycznej należy zaliczyć postulat wprowadzający:

- deterministyczną koncepcję człowieka, a zatem także sprawcy przestępstwa. Ponieważ wszelkie zdarzenia w świecie przyrody mają swoje określone przyczyny, zatem musi je mieć także zachowanie człowieka, w tym jego szczególny rodzaj, jakim jest zachowanie przestępne. Inaczej rzecz ujmując, zachowaniami ludzi, w tym przestępców, rządzą czynniki, nad którymi nie mają kontroli. Zadaniem kryminologii jako nauki o zachowaniu przestępnym jest poszukiwanie tych przyczyn. Kryminologia pozytywistyczna to przede wszystkim nauka o przyczynach przestępczości, tj. etiologia przestępczości, a podstawowe jej pytanie to pytanie etiologiczne⁶;
- naturalizm metodologiczny – przekonanie nie tylko o konieczności, ale i o możliwości poznawania nauk społecznych na wzór ścisłych przy wyeliminowaniu wartościowania;
- scjentyzm – kult nauki i naukowości, wiary w nieograniczone możliwości poznania i wykorzystania jego wyników dla dobra ludzkości;
- traktowanie prawa karnego jako prawa karnego sprawcy, tj. postulat dostosowania kary i środków karnych do tego, kim jest sprawca danego czynu, a nie do samego czynu;
- traktowanie kary jako sankcji o charakterze celowym – chęć osiągnięcia w przyszłości określonych celów przez wymierzenie kary celowej;
- założenie, że prawo karne i wymiar sprawiedliwości stanowią instytucje niezbędne dla właściwego funkcjonowania społeczeństwa oraz kontroli społecznej;
- traktowanie prawa karnego jako punktu wyjściowego badań kryminologicznych⁷.

W kryminologii można wyróżnić dwa kierunki paradygmatu pozytywistycznego – biopsychologiczny oraz socjologiczny. Kierunek biopsychologiczny zakłada, że cechy somatyczne oraz psychiczne wpływają na zachowanie człowieka, a przez to pozwalają traktować go jako odrębne indywiduum. Twierdzono, iż niektóre cechy tworzą podłoże sprzyjające zachowaniom antyspołecznym, jak też, że możliwe jest wykrycie związku przyczynowego między określoną cechą, a pojawiającym się zachowaniem. Ustalenie takiego związku byłoby równoznaczne z ustaleniem przyczyn przestępczości.

Poniżej przedstawione będą najważniejsze teorie zaliczane do biopsychologicznego paradygmatu pozytywistycznego.

Koncepcje biologiczne

Teoria antropologiczna (teoria zbrodniarza z urodzenia)

Powstała w 1876 r. z chwilą wydania książki Cesare Lombroso „Człowiek-zbrodniarz”. Lombroso uważał, że istnieją związki pomiędzy budową twarzy i czaszki czło-

wieka a właściwościami jego psychiki mogące wpływać na zdolności biologiczne do popełniania przestępstw. Zbrodniarz z urodzenia musiał mieć minimum sześć cech budowy ciała wskazujących na stałą tendencję do popełniania przestępstw. Cechami tymi były m.in. podniesione czoło, duże, asymetryczne lub odstające uszy itp. Początkowo uważano skłonności przestępcze za atawizmy, jednak później stwierdzono, że są one związane z obciążeniem genetycznym. Wyróżniono następujące rodzaje przestępców: z urodzenia, z namiętności, nalogowi, tzw. kryminoidzi (osoby nieodporne na czynniki zewnętrzne skłaniające do przestępnego zachowania, np. alkoholicy).

Koncepcja przestępcy z urodzenia zaliczana jest do teorii odznaczającej się skrajnym determinizmem i współcześnie nie jest stosowana do wyjaśnienia zjawiska przestępczości.

Teoria dziedziczenia

Powstała końcem XIX w. Zakłada, że mechanizm dziedziczenia u człowieka obejmuje nie tylko cechy somatyczne, lecz także tendencje do określonego zachowania, w tym zachowania przestępnego. Badania nie potwierdziły większości założeń teorii dziedziczenia. Stwierdzono, iż nie wszystkie dzieci rodzące się w rodzinach, w których rodzice popełniają przestępstwa, stają się przestępcami. Również badania bliźniąt oraz dzieci adoptowanych nie potwierdziły takiej zależności. Podsumowując powyższą teorię, należy stwierdzić, że o przestępczości decydują raczej inne czynniki i okoliczności aniżeli wyłącznie same geny.

Teoria zaburzenia chromosomów

Dotyczy ona występowania w kariotypie dodatkowego chromosomu Y, czyli zaburzenia struktury chromosomów płciowych. Chromosomy są stałym składnikiem jądra komórkowego roślin i zwierząt, bowiem są nosicielami czynników dziedzicznych, czyli genów. Zbudowane są głównie z kwasów dezoksyrybonukleinowych i rybonukleinowych oraz białek zasadowych. Samoodtwarzają się przy każdym podziale komórki. Rozdzielane są między jądra komórek potomnych. W komórce ludzkiej znajduje się 46 chromosomów uszeregowanych w 23 pary. Prawidłowy kariotyp kobiety to 46 XX, a mężczyzny 46 XY.

Utrzymywano, że dodatkowy męski chromosom Y wywołuje tendencje do zachowań kryminalnych o podłożu agresywnym. Przeprowadzone badania nie potwierdziły tej tezy.

Teoria zaburzeń OUN, czyli ośrodkowego układu nerwowego

Prekursorzy tej teorii, T. Bilikiewicz, P. Zimbardo, wysunuli tezę, że mikrouszkodzenia powstające w ośrodkowym układzie nerwowym prowadzą do zaburzeń w funkcjonowaniu mózgu, a to może powodować wzrost agresji.

Wciąż jednak nie jest znany wpływ zaburzeń mózgowych na możliwość spowodowania zachowań przestępczych danej jednostki. Nie wiadomo, jakie tak naprawdę formy uszkodzenia ośrodkowego układu nerwowego mogłyby stymulować człowieka do popełnienia czynów zabronionych.

Teoria niskiego poziomu intelektualnego

Podnoszono, że upośledzenie umysłowe może być łączone z pojawieniem się zachowań przestępczych. Upośledzenie umysłowe należy w tym wypadku łączyć z ilorazem inteligencji (IQ). Dolną granicę wyznacza norma wynosząca 90, natomiast poniżej tej wartości wyróżnianych jest kilka poziomów niedorozwoju umysłowego, jak np. ociężałość umysłowa. Pograniczem niedorozwoju będzie lekki, umiarkowany, znaczny oraz głęboki niedorozwój umysłowy.

Badania dowodzą, że nie wszyscy przestępcy charakteryzują się niskim poziomem inteligencji. Zwrócono uwagę, iż większość sprawców ma ponadprzeciętny iloraz inteligencji. Dokładnie przemyślane sposoby dokonywania przestępstw niejednokrotnie zaskakują doświadczonych ekspertów kryminologii i kryminalistyki.

Koncepcje psychologiczne

Teoria typów psychosomatycznych

Zgodnie z założeniami tej teorii twierdzono, że typy osobowościowe odnoszące się do: astenika, atletyka, pyknika oraz dysplastyka mogą wskazywać tendencje do popełniania czynów zabronionych.

Teoria ta jest jednak bardzo niejasna, dlatego dla nauki kryminologii nie jest tak przydatna jak inne.

Teoria osobowości przestępnej

Powstała w latach 70. XX w. Głosiła, że zachowanie przestępcze to wynik odziedziczonych predyspozycji ośrodkowego układu nerwowego. Twórca tej teorii Hans J. Eysenck wysunął tezę o istnieniu ludzi, którzy w chwili narodzin mają wrodzone już pewne cechy ośrodkowego układu nerwowego mogące mieć wpływ na popełnianie przestępstw. Wymienia on trzy warunkowane biologicznie typy układu nerwowego, różniące się procesem pobudzenia i hamowania człowieka. W jego typologii wymienieni zostali: ekstrawertycy charakteryzujący się impulsywnością, agresywnością; introwertycy skłonni do zamykania się w sobie, powściągliwi; neurotycy wykazujący silną emocjonalność, łatwość angażowania się w działalność przestępczą; psychotycy, którzy są chłodni uczuciowo, lekceważą niebezpieczeństwa.

Hans Eysenck głosił deterministyczną wizję jednostki socjalizowanej od najmłodszych lat. Uważał, że socjalizacja widziana jako proces warunkowania przebiega za pomocą nauczania i wpajania od dziecka zasad

prawidłowości społecznych, jak też zachowania zgodnego z panującymi zasadami i regułami moralnymi.

Teoria nieprawidłowej osobowości

Zakłada ona istnienie zaburzeń obrazu samego siebie, czyli niezgodności między jaźnią subiektywną a jaźnią odzwierciedloną.

Natomiast założeniem kierunku socjologicznego było twierdzenie, że na zachowanie człowieka wpływają czynniki społeczne, a z kolei niekorzystne warunki społeczne generują działania przestępne. Zakładano, że łatwo ustalić, jakie czynniki wywołują zachowania przestępne, a usunięcie ich pozwoliłoby na skuteczne przeciwdziałanie przestępczości.

Koncepcje socjologiczne

Teoria ekologiczna

Datuje się jej powstanie na lata 20. i 30. XX w., za jej czołowych przedstawicieli uznaje się Roberta Parka, Ernesta W. Burgessa i Clifforda R. Shawa.

Podstawowym założeniem tej teorii była teza o występowaniu zależności między zachowaniem przestępnym a środowiskiem przestrzennym i ukształtowaniem terenu. Twierdzono, że istnieją takie rejony, w których przestępczość i stopień kryminalizacji utrzymuje się od lat na niezmiennie wysokim poziomie. Zarzucano tej teorii, że nie odnosi się ona do wszystkich możliwych sytuacji. Nie dopuszczono tezy postulującej wyróżnienie obszarów miejskich o nasilonej przestępczości jako nacechowanych stanem dezorganizacji społecznej, jej krytycy bowiem uważali, że chociaż istnieją takie rejony miasta, na których więzi społeczne są silne, a kontrola społeczna prawidłowo ukształtowana, to również i na tych obszarach występuje duże nasilenie przestępczości.

Teoria strukturalna

Powstała w latach 70. XX w., głównym jej założeniem była teza o nierównomiernych możliwościach działania jednostek spowodowanych występowaniem zróżnicowania społecznego i struktury społecznej. Robert Merton, badacz teorii, chciał ukazać, w jaki sposób system społeczny może wpływać na powstawanie zachowań dewiacyjnych. Uważał on bowiem, iż źródeł dewiacyjnych zachowań należy doszukiwać się bezpośrednio w strukturze społecznej. Twierdził, iż zachowanie dewiacyjne jest normalną reakcją normalnych ludzi na nienormalne sytuacje. Człowiek podlega społecznemu naciskowi zmuszającemu go do osiągnięcia powszechnie uznawanych celów i wartości. Zatem na zachowanie jednostki wpływ ma zarówno nacisk wewnętrzny wynikający z internalizacji celów i środków służących do ich osiągnięcia, jak i też nacisk zewnętrzny wywierany przez społeczeństwo oczekujące odpowiedniego zachowania ze strony jednostek.

Teoria zróżnicowania kulturowego

Powstała w latach 50. XX w., za jej ojca uchodzi Albert Cohen. Uważał on, że zarówno zachowania konformistyczne, czyli zgodne z obowiązującym w danym momencie prawem, jak i zachowania dewiacyjne, czyli sprzeczne z tym prawem, generowane są przez ten sam system wartości. To klasa średnia, która jest warstwą dominującą w społeczeństwie, tworzy ogólnospołeczne standardy zachowań i hierarchii wartości. W wyniku czego przedstawiciele klas niższych zaczynają aspirować do osiągnięcia wyznaczonych przez klasy średnie celów. Jednak niemożność sprostaną wymaganiom stawianym przez warstwę wyższą doprowadza do konfliktów z prawem.

Teoria kultury warstwy niższej

Walter Miller autor tej teorii twierdził, że zachowanie dewiacyjne to wynik kultury postępowania społecznej warstwy niższej. Aby powstała subkultura grupowa, nie wystarczy tylko niezdolność do spełnienia wymagań stawianych przez warstwę średnią, rodzi się ponadto potrzeba stworzenia pewnych norm wywodzących się z wartości grupowych, z których to wynikają wskazania co do zachowań pozwalających uzyskać prestiż w grupie.

Teoria zróżnicowanych powiązań

Głównym założeniem tej propagowanej przez Edwina Sutherlanda teorii było twierdzenie o istnieniu pasywnego obrazu człowieka, czyli jednostki, której zachowania wynikają z wyborów określonych mechanizmów. Sutherland podaje dziewięć twierdzeń dotyczących mechanizmów powstawania zachowań przestępnych. Niektóre z nich to: zachowanie przestępcze jest wyuczone, czyli poznawane w toku socjalizacji jednostki; zachowanie przestępcze zostaje wyuczone w interakcjach z innymi osobami w procesie komunikowania się; uczenie się zachowań przestępczych obejmuje technikę popełnienia przestępstwa i motywacje; przy nauce zachowań przestępnych występują wszystkie mechanizmy dotyczące każdego uczenia się; zachowania przestępcze pojawiają się w celu zaspokojenia ogólnych potrzeb i wartości.

Teoria technik neutralizacji

Gresham Sykes i David Matza, przedstawiciele tej teorii uważali, iż jednostka popełniająca przestępstwo internalizuje w procesie socjalizacji poprawny system wartości, ale ma pewne sposoby usprawiedliwiania swojego zachowania. Przestępcy, tak samo jak inni ludzie, mają poczucie winy. Czują związaną obowiązującym porządkiem normatywnym, a ich wartości nie różnią się od wartości konformistycznych części społeczeństwa. Jednak korzystają z technik neutralizacji, które osłabiają moc obowiązywania norm, aby wyeliminować poczucie winy przy popełnianiu czynu zabronionego. Według tej teorii już po popełnieniu przestępstwa jednostka wraca do postawy konformizmu. Przykładem techniki neutralizacji jest: zaprzeczenie

odpowiedzialności, zaprzeczenie bezprawia, zaprzeczenie ofiary, powołanie się na nieuchronność zdarzenia, potępienie potępiających, odebranie należnego, stwierdzenie, że wszyscy tak robią.

Widać, iż techniki negocjacji pozwalają na dokonanie czynu zabronionego bez poczucia winy czy wyrzutów sumienia⁸.

Podsumowanie

Kryminologia pozytywistyczna uważała, że wszyscy ludzie ze swej natury są skłonni do czynienia dobra. Widać, iż nie ma tu hedonistycznej wizji człowieka. Przestępcy stanowią zatem taką część społeczeństwa, która w jakiś sposób odróżnia się od pozostałych. Tę odmienną można różnie interpretować. Na początku powstania paradygmatu pozytywistycznego wskazywano na odmienną związaną z kształtem ciała człowieka, układem nerwowym, chromosomami. Następnie twierdzono, że przyczyn przestępczości można upatrywać w strukturze społecznej, w zróżnicowaniu kulturowym, a także w układzie przestrzennym regionu.

Przestępstwo i przestępczość traktowane były jako skutki indywidualnej patologii. Wszystkie koncepcje stałyby jednak na korekcyjnym, czyli definitywnym likwidację odmienności występujących u przestępcy, gdyż uważano, że takie jednostki nie powinny występować w społeczeństwie. Zarazem głoszono, że sankcja karna za popełniony czyn zabroniony nie powinna być stosowana absolutnie, ale powinna być dostosowana do sprawcy.

Liczba możliwych powyższych do przedstawienia teorii kryminologicznych może być zarówno dowodem słabości, jak i mocy wyjaśnienia zjawiska przestępczości. Słabości ponieważ żadna z tych teorii nie jest absolutna, doskonała i niepodważalna. Każda z nich ma swoje plusy i minusy. Nie można też powiedzieć, że któraś z nich jest zdecydowanie najlepsza i korzystanie tylko z jej założeń zaowocuje dużą skutecznością podjętych działań prewencyjnych. Dysponowanie taką teorią jest bardzo kuszącą wizją, zwłaszcza kiedy trzeba odpowiadać na trudne pytania dotyczące efektywności oddziaływań kryminologicznych. Wielość podejść świadczy o niezwykłej żywotności kryminologii, jak też o próbie objęcia przez nią swym naukowym zainteresowaniem wielu obszarów czy wymiarów funkcjonowania indywidualnego oraz społecznego człowieka.

PRZYPISY

¹ K. Bułat: Repetytorium Kryminologia, Warszawa 2010, s. 15.

² E. Bieńkowska: Wiktyologia zarys wykładu, Warszawa 2000, s. 40–41.

³ A. Jaworska: *Kryminologia i kara kryminalna* (wybrane zagadnienia), Kraków 2008, s. 67.

⁴ K. Bułat: *Repetytorium...*, op.cit., s. 18.

⁵ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski: *Kryminologia*, Gdańsk 2004, s. 31.

⁶ E. Bieńkowska: *Wiktymologia...*, op.cit., s. 44–45.

⁷ K. Bułat: *Repetytorium...*, op.cit., s. 19.

⁸ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski: *Kryminologia...*, op.cit., s. 37–49.

BIBLIORAFIA

1. Bieńkowska E.: *Wiktymologia zarys wykładu*, Warszawa 2000.

2. Błachut J., Gaberle A., Krajewski K.: *Kryminologia*, Gdańsk 2004.

3. Bułat K.: *Repetytorium Kryminologia*, Warszawa 2010.

4. Jaworska A.: *Kryminologia i kara kryminalna* (wybrane zagadnienia), Kraków 2008.

Streszczenie

Paradygmat to ogólne wzorce pracy badawczej, oparte na wyraźnych założeniach pojęciowych, metodologicznych i metafizycznych.

Kryminologia pozytywistyczna uznawała, że wszyscy ludzie ze swej natury są skłonni do czynienia dobra. Przestępcy stanowią zatem taką część społeczeństwa, która w jakiś sposób odróżnia się od pozostałych.

Tę odmienną można różnie interpretować. Na początku powstania paradygmatu pozytywistycznego wskazywano na odmienną związaną z kształtem ciała człowieka, układem nerwowym, chromosomami. Przestępstwo i przestępczość traktowane były jako skutki indywidualnej patologii. Wszystkie koncepcje stawiały jednak na korekcyjniźm, czyli definitywną likwidację odmienności występujących u przestępcy, gdyż uważano, że takie jednostki nie powinny występować w społeczeństwie. Zarazem głoszono, że sankcja karna za popełniony czyn zabroniony nie powinna być stosowana absolutnie, ale powinna być dostosowana do sprawcy.

Słowa kluczowe: kryminologia pozytywistyczna, paradygmat, przestępstwo

Summary

Paradigm provides for general model of research work, based on pronounced conceptual, methodological and metaphysical assumptions. Positivist criminology recognised that by nature all human beings are inclined to do good. Hence, the criminals constitute such a fragment of society, which is in a way distinct from the others. This distinctness can be interpreted in a variety of ways. At the beginning of positivist paradigm formation, differences in human body, such as nervous system or chromosomes were sought. Delinquency and crime were treated as results of individual pathology. All concepts, however, were pointing to correction, i.e. definite abolishment of differences appearing in a criminal as it was believed that such individuals should not live in the society. At the same time it was proclaimed that a penal sanction for a criminal offence should not be used commonly, but be tailored to a particular offender.

Keywords: positivist criminology, paradigm, crime